

AGATA KRISTINING DETEKTIV ROMANLARIDA FOYDALANILGAN LINGVOPOETIK VOSITALARNING AHAMIYATI

Muhammadjonova Go‘zalxon Muhammadjonovna

Farg‘ona davlat universiteti falsafa fanlari doktori, dotsent

Rasulova Gulbahor Pahmidin qizi

Farg‘ona davlat universiteti 2-kurs magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada lingvopoetika tushunchasiga keng ta’rif berilib, bu atamaning qachon paydo bo‘lganligi (ya’ni tilshunoslar tomonidan qaysi davrda nomlanganligi), tasnifi va turlari aniq yoritiladi. Lingvopoetikaning tilshunoslikdagi o‘rniga ham o‘z navbatida to‘xtalib, buyuk ingliz yozuvchisi, detektiv romanlar qirolichasi Agata Kristining “Izquvar Puaro” romanida foydalanilgan Lingvopoetik vositalar adabiy jihatdan talqin etiladi.

Kalit so‘zlar: *lingvopoetika, badiiy til, tasviriy ifoda, uslubiyat, mubolag‘a, sifatlash, istorizm, arxaizm, lingvistika, poeziya.*

ANNOTATION

This article provides a broad definition of the concept of linguopoetics and clearly highlights when the term originated (i.e. in what period it was named by linguists), classification and types. The place of linguopoetics in linguistics is also touched upon. And the Linguopoetic tools used in the novel “Hercule Poirot” by the great English writer, Queen of detective novels Agatha Christie, are interpreted in literary terms.

Tabiiyki, badiiy asarni lingvopoetik tahlil qilishning bir qator tamoyillari mavjud. Badiiy matn lingvopoetikasi muammosini o‘zbek tili materiallari asosida mufassal tadqiq etgan M.Yo‘ldoshev lingvopoetik tahlilning quyidagi asosiy tamoyillarini ko‘rsatadi: 1) shakl va mazmun birligi asosida yondashuv; 2) makon va zamon birligidan kelib chiqish; 3) umumxalq tili va adabiy til munosabati asosida baholash; 4) badiiy matnga badiiy-estetik yaxlitlik sifatida yondashuv; 5) badiiy matnda poetik aktuallashgan til vositalarini aniqlash; 6) badiiy matndagi eksplitsitlik va implitsitlik nisbatini aniqlash; 7) badiiy matndagi intertekstuallik mexanizmlarining lisoniy va semantik xususiyatlarini aniqlash. Tadqiqotchi —lingvopoetik tahlilda badiiy matnda poetik aktuallashgan til vositalarini aniqlash muhim tamoyillardan¹ ekanligini alohida ta’kidlaydi, chunki —bunday vositalarning lingvistik va badiiy mohiyatini ochib berish orqali badiiy mazmunning shakllanishi va ifodalanishi mexanizmlarini aniq tasavvur qilish mumkin. Chindan ham, badiiy matnning estetik qimmatini bevosita belgilash va baholashda ayni shu tamoyil qulay va boshqa tamoyillar asosida ish ko‘rishda ham zamin vazifasini bajarishi mumkin

Yirik adabiyotshunos olim B.Sarimsoqov yozganiday: —Badiiylik — san’atning, jumladan, so‘z san’atining asosiy, doimiy xususiyati. Juda qadim zamonlardan buyon hozirga qadar ko‘plab olimlar badiiylikni xilma-xil talqinlar, ta’rifu — tavsiflar etib kelishadi. Ammo biron-bir olim badiiylik haqidagi mening talqinim to‘g‘ri, deb da’vo qila olmaydi. Chunki san’atning qoni va joni bo‘lmish bu hodisaning sir-sinoatlari beadam bo‘lib, ular bir davr adabiyotida, uning turli yo‘nalish va oqimlarida, har bir milliy adabiyot va uning ayri-ayri olingan namoyandasida o‘ziga xos tarzda, o‘ziga xos miqyos va darajada namoyon bo‘ladi. Badiiylikning barcha zamonlar va ijodkorlar uchun mos keladigan andozalari ta’rifu talqinlari yo‘q, bo‘lishi ham mumkin emas. Qolaversa, badiiylikni har bir shaxs o‘z dunyoqarashi, g‘oyaviy-estetik tamoyillari, missiy olami va bilim doirasida idrok etadi va tushunadi. Ammo bu degani — badiiylik hodisasini o‘rganishning umuman foydasi yo‘q, degani emas. Aksincha, har bir san’at turida badiiylikning namoyon bo‘lishi, miqyosi va darajalarini bevosita o‘sha soha mutaxassislari tomonidan muntazam o‘rganilib borishi zarur. Badiiy asarning

lingvopoetik tahlili tilning nazariy tomonlari, ijtimoiy funksiyalari va inson ma'naviyatining in'ikosi ekanini bir butun holda tasavvur etishimizga imkon yaratadi. Bir qarashda lingvopoetika atamasi tilimizda juda tanishdek tuyuladi. Biroq, bu atama o'zbek tili oilasida uchun eng kenja atamalardan biri bo'lib, uning asosiy vazifasi badiiy asarni tilning nazariy tomonlari, ijtimoiy jihatlari va inson ma'naviyati tomonidan talqin etish, va yuqorida sanab o'tilgan barcha jihatlarni bir butun holda tasavvur etishga xizmat qiladigan til hodisasi hisoblanadi. Chunki lingvopoetika o'z mazmun-mohiyatiga ko'ra tilshunoslik sohasi ko'plab tarmoqlarini o'zida mujassamlashtiribgina qolmay, ularning bir butun, yaxlitligini ta'minlash uchun xizmat qiladi. Lingvopoetik tahlil jarayoni faqat yozuvchining tili va yozish uslubi haqida ma'lumot berish bilan chegaralanmaydi, balki asar yaratilgan davr tilining o'ziga xos xususiyati, yozuvchining so'z boyligi, til vositalarining ifodalanish usullari, badiiy tasviriy va ifoda vositalarining til faktlari vositasida aks ettirilishi, umuman olganda, tilni uning barcha sathlari yuzasidan tahlil qilishdan iborat bo'ladi.

O'zbek tilshunosligida «lingvopoetika» atamasi hali yangi deb aytdik yuqorida, ammo bu o'sha davrlarda bu atama va uning tahlili umuman mavjud bo'lmagan degan fikrdan yiroq. Lingvopoetika o'tmishda ma'lum bir yozuvchining tili va uslubi doirasidagi tahlillardan iborat bo'lib, asosan uslubshunoslik yo'nalishi deya qaralgan. Badiiy til atamasi ko'p hollarda adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan baholanadi, natijada ko'pchilik uni faqatgina tasviriy vositalarning qo'llanilishi jihatidagina baholaydi. Shu o'rinda «lingvistika» va «poetika» atamalariga e'tibor qarataylik, ularni bog'lab turgan ttash chiziq nima? Arastu o'zining mashhur «Poetika» asarida poetik san'at — she'riy navlar (janrlar) xususida to'xtalib, poetika — poeziya san'ati haqida so'z yuritgan. «Til va fikr» bobida esa nutq va fikrga tegishli hodisalarning ritorikaga aloqadorligi ta'kidlanib, uning nutq tuzish bilimlari bilan bog'liqligi e'tirof etiladi. Dalil sifatida qaraydigan bo'lsak, qadimgi fan tarixida ritorika alohida ahamiyatga ega bo'lgan. Lekin poetikani ritorikadan ajratib bo'lmaydi. Chunki har bir til hodisasi nutqiy vaziyatga o'tayotgan mahal, insonning tasavvuri, ruhiyati, hissiyotlari bu nutqiy bog'lanishga o'zaro aloqador holda ko'chadi. Va mana shu yerda ritorikaga

qo‘shimcha ravishda poetika paydo bo‘ladi. XX asr esa tilshunoslik uchun ulkan imkoniyatlar asri bo‘lgani bois, badiiy asardagi voqelik tasvirini har tomonlama, chuqur va yaxlit holda tadqiq etishni o‘zida aks ettiruvchi «lingvopoetika» atamasi paydo bo‘ldi. Bugungi kun filologiyasining dolzarb vazifalaridan biri o‘zbek lingvopoetikasining nazariy asoslarini ishlab chiqish, aniqrog‘i, bir tizimga solish, uning tadqiq usullari va vositalarini, tadrijiy takomlini yaxlit holda o‘rganish: barcha tushunchalarni guruhlashtirish va shu yo‘l bilan badiiylikni ta‘minlovchi unsurlarni ham til jihatdan tadqiq etishdan iborat.

Bizningcha, ularni quyidagi yunalishlar bo‘yicha tasniflash mumkin:

- Poetik fonetika. Ya‘ni uslubni yaratishda o‘ziga xos tovush o‘zgarishlari, urg‘uning berilishi
- Poetik leksikologiya. (dialektizmlar, istorizmlar, arxaizmlar...),
- Poetik morfemika. Va so‘z yasalishi bo‘yicha
- Poetik semantika. Ko‘chma ma‘noda qo‘llanishi tadqiqida hamda uslubiyat
- Poetik sintaksis. Bu yo‘nalishda matnning gap qurilishi tadqiq etiladi. Demak bu yo‘nalishni bevosita badiiy san‘atlar, tasvir vositalari (sifatlash, o‘xshatish, mubolag‘a va b.) tahlili bilan bog‘liq holda olib borish kerak bo‘ladi.

Lingvopoetika qanday tushuncha ekanligini ham ma‘lum bo‘ldi. Uning asardagi talqini qay tarzda olib boriladi degan masalada bizga Agata Kristining eng mashhur detektiv romanlaridan biri bo‘lgan “Izquvar Puaro” asari yordamga keladi. Bu asar o‘zining o‘zgacha uslubiyati, sehri tili va tasviriy ifodasi bilan boshqa asarlardan ajralib turadi. Uning deyarli har bir jumlasida lingvopoetika yaqqol namoyon bo‘ladi.

“– Orangizda Dartmur xaqida eshitgan odam bormi-yo‘qmi, bilmayman. Men hozir ta‘riflamoqchi bo‘lgan makon u bilan yonma-yon joylashgan. U yerlarning tabiati baxavo, qo‘rg‘on xam ajoyib bo‘lishiga qaramay, sotilishi e‘lon qilinsa-da, ko‘p yillar xaridorini topolmadi”.

Yuqorida keltirilgan jumladagi ajratib ko‘rsatilgan “makon”, hamda “qo‘rg‘on” so‘zlari lingvopoetikaning yorqin namunasi bo‘lib, ular asarga o‘zgacha kayfiyat bag‘ishlaydi. Hozirda bu so‘zlar juda kam qo‘llanilib, deyarli arxaizm so‘zlar qatoriga

kira boshlayapti. Asarda bu soʻzlar boshqa soʻzlar bilan omuxtalashib, tasviriy ifoda vositasi sifatida xizmat qiladi.

“Haqiqatdan ham uning xusni jamoliga taʼrif yoʻq edi. Baland boʻyli, qora sochli, yuzlari oppoq, koʻzlarini qisib qarashi esa Sharq sanamlarini eslatardi. Tangrim unga betimsol sharqona xusntarovat bergandi. Ustiga-ustak, qizning tiniq, qoʻngiroqday ovozini aytmysizmi?!”

Yuqoridagi taʼrifning har bir jumlasida kuchli lingvopoetik mubolagʻa qoʻllanganligi sezgir oʻquvchiga maʼlum. Undagi “taʼrif yoʻq”, Sharq sanami, betimsol, qoʻngʻiroqdek ovoz soʻzlari oʻxshatish maʼnosini anglatadi va tasvirlanayotgan qiz turli taʼriflar bilan sifatlanmoqda. Bu albatta Agata Kristining kuchli yozuvchilik mahoratini anglatadi.

Yozuvchi bir asarni yaratish davomida koʻplab dunyoviy, tarixiy, siyosiy bilimlarni bilmogʻi lozim, aks holda asar faktik jihatidan oʻqishga noloyiq deb topilishi mumkin. Yuqoridagi “Puaro” asaridan olingan jumlada ham Agata Kristi tarixiy-istorik soʻzlardan mahorat bilan foydalangan. Bu lingvopoetik vositalar yordamida oʻz oʻquvchilariga oʻsha davrni aniq va ravshan tasvirlab, hayolan koʻrishlariga zamin yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Yoʻldashev M. Badiiy matnning lingvopoetik tadqiqi. Filol. fan. dokt...dis. - Toshkent, 2009.3
2. Galperin I.R. Tekst kak obʼekt lingvisticheskogo issledovaniya. M., 1981.
3. Karimova R.A. Semantiko strukturnaya organizatsiya teksta (na materiale ustnix spontannix i pismennix tekstov) : Avtoref. diss... d..ra fil. auk. -M.: 1992, s 27.
4. Toʻxsonov M. Mikromatn va uning kommunikativ yahlitligi // Oʻzbek tili va adabiyoti, 1990, 5 - son, 66 – 69 – betlar.
5. Tuxsanov M. Mikrotekst i sistema virajeniya ego kogenetnosti v uzbekskoy xudojestvennoy rechi: Avtoref.diss. ...k-ta filol.nauk. -Tashkent, 1987.
6. Turniyozov N. Matn lingvistikasi (maʼruzalar matni). -Samarqand, 2004
7. Agata Kristi “Izquvar Puaro” romani. Toshkent “Oʻzbekiston” 2016